

”Ett odygdigt leverne”

Om Södermalmsupploppet 1719 och glasbruksgatorna i Katarina församling

av Mats Berglund

Från Södermalmstorg, med Slussen i söder och det stora stadshuspalatset i väster, slingrade sig fordom en väg upp mot berget. För den som ville slippa gå i de oändliga trappona var Stora glasbruksgatan fram till 1900-talets början den bästa vägen från staden upp mot kullarna och bergen på Södermalms östra sida. Från medeltidens slut hade det också varit vägen upp till galgen. Men när området började befolkas under 1600-talets andra hälft flyttades avrättningsanläggningen söderut, bortom Skanstull, till en högt belägen plats nära dagens Gullmarsplan.

En bit upp för backen delade sig gatan. Till vänster fortsatte Stora glasbruksgatan, men tog man av åt höger – på bergssidan – kom man in på Lilla glasbruksgatan. Det var en relativt tätbefolkad gata som inte löpte mycket mer än dryga 200 meter i öst-västlig riktning, från vägskalet närmast Slussen till dess att den åter förenades med Stora glasbruksgatan i en torgbildning strax nedanför Katarina kyrka. Bebyggelsen längs gatans båda sidor var uppförd som gårdar. Viss näringsverksamhet i form av skrädderi, skomakeri och sömnad finns registrerad i mantalslängderna. Men det var framför allt den illegala utskänknings- och bordellverksamheten som präglade glasbruksgatornas karaktär och gav området låg status och mycket dåligt rykte.

Det var vid just en av dessa illa beryktade krogar som *Södermalmsupploppet* bröt ut i början av juli 1719. Upploppet startade med en avböjd sup och ett krogslagsmål och pågick sedan under tre på varandra följande kvällar och nätter.

Det som hände gick i korthet ut på att en rad bordeller och krogar skövlades i de näraliggande kvarteren, samt på några spridda adresser nere i Gamla stan. Orsakerna till upploppet kom aldrig fram i den rättegång som följde. Men jag har i tidigare sammanhang diskuterat en rad möjliga förklaringsmodeller – från att massan drevs av materiella motiv till mer psykologiska och vidare till moraliska orsaker.¹

Något säkert svar på frågan om vad som utlöste upploppet och varför det blev så pass våldsamt är sannolikt omöjligt att få, i synnerhet som en upploppsbenägen och våldsam folkmassa vanligen är heterogen till sin karaktär där varje individ kan ha sina egna drivkrafter och motiv. I stället för att jaga de utlösande orsakerna bör den här typen av historiska händelser snarare användas som ingångar till en ökad förståelse för det äldre samhället. Ledtrådar i upploppets källmaterial kan fördjupa bilden av det tidiga 1700-talets Stockholm och dess allra fattigaste delar, liksom kunskaper om den omgivande bebyggelsen bör kunna förklara viktiga inslag i upploppet. I den här uppsatsen ska jag fördjupa analysen av händelserna kring Södermalmsupploppet utifrån de topografiska förutsättningarna som området kring glasbruksgatorna erbjöd. I vilken mån kan områdets specifika sociala geografi ha verkat drivande för upploppets uppkomst, och hur påverkade miljön förutsättningarna för såväl massan som myndigheterna i orons fortsatta utveckling? Att upploppet riktades mot bordeller kräver att särskild hänsyn tas till prostitutionen som var väl utbredd och kraftigt överrepresenterad i just

FIGUR 1. Östra Södermalm omkring 1700. Till vänster uppe på berget syns Katarina kyrka med glasbrukskvarterens oregelbundna trähusbebyggelse på sluttningen ner mot Saltsjön. Utsikt över Stockholm från Kastellholmen. "Swiddetavlan" (efter Willem Swiddes kopparstick i *Suecia antiqua*), detalj, SSM.

dess kvarter. Vilken betydelse kan topografin, och inte minst trångboddheten, ha haft för sexualitetens och det odygdiga livets gränser mellan offentligt och privat? Och hur har det i sin tur påverkat det vardagliga livet och upploppet vid glasbruksgatorna?

Vid 1700-talets början var det aktuella området en relativt nybyggd, men likväl påtagligt sliten, del av staden. I de vindpinade träkåkarna längs de slingrande lergatorna på sluttningen ner mot Stadsgården och kajerna, levde de som inte hade råd eller möjlighet att hitta något bättre. Det var några av Stockholms fattigaste, och kanske mest illa sedda, kvarter. Här på berget bodde timmermän och snickare, skomakare och stalldrängar, men också båtsmän, sjömän och en och annan skeppare eller sjökaptan. Men framför allt bodde där också kvinnor och barn; alla de som i mantalslängderna anonymt omnämns endast som "hustru" eller "piga", eller som "barn under 15 år".

Flera av kvarteren och gatorna runt omkring

hade fått sina namn från den fabrik som glasblåsaren Melkior Jung lät bygga och driva i trakten. Vi hittar såväl Stora- som Lilla-, Östra- som Västra- men också Övre- och Nedre- glasbruket bland kvartersnamnen på Tillæus karta från 1733. Även Mäster Michel samt Michel större och mindre, samt flera andra relaterade gatu- och kvartersnamn finns på kartorna från den tiden och framåt. Området ligger vidare helt nära kyrkan. Katarina församling hade bildats genom en utbrytning ur Maria Magdalea församling år 1654. Det var en tid då den stormaktstida huvudstaden växte enormt. På några decennier mer än femdubblades folkmängden, och staden genomgick en fullständig förvandling.² Landsbygdens folk sökte sig mot städerna, den svenska urbaniseringen nådde rekordnivåer. Till drottningens kröning 1650 putsades fasaderna upp. Inkomsterna från kriget på kontinenten hamnade gärna i Stockholm där stenhus och palats för den expansiva adeln uppfördes i raka rader i enlighet med de nya stadsplanerna. Under 1640-, 50-, och

FIGUR 2 & 3. Två Stockholmskartor. Den övre visar Stockholm 1642. Norrmalm är redan en reglerad kvartersstad med rätvinkligt gatunät, medan bebyggelsen söder om Gamla stan ännu är kvar i sin äldre oregelbundna form. På Wijkmans karta från 1702 syns att staden nu har expanderat och även de svårtillgängliga områdena uppe på Söders höjder har bebyggts. Men detta har skett oreglerat och gatorna på bergen följer krokigt den oländiga terrängen. Centrala Södermalm har dock genomgått en kraftig förändring och gatunätet är i stort sett detsamma som idag. Karta över Stockholm 1642 och Wijkmans karta 1702, båda SSA.

60-talen ömsade Stockholm skinn och kom ut som en större, starkare och mer välmående stad än någonsin tidigare.

Gaturregleringen på Norrmalm hade påbörjats redan på 1630-talet efter Axel Oxenstiernas idéskisser. Ett decennium senare hade turen kommit till Södermalm. Det gamla oregelbundna gatunätet som man kan se på de äldsta Stockholmskartorna utplånades i stort sett helt. Södra landsvägen bibehöll dock sin sträckning och utgör idag Götgatan från Slussen till Skanstull. Efter regleringen befolkades Södermalm i snabb takt. Enligt 1676-års mantalslängd fanns ca 1 500 gårdar och hus i stadsdelen. Men ännu hade större delen av ön en påtagligt agrar karaktär: 216 kor och 183 svin betade och bökade på Söder, dessutom fanns där omkring 250 hästar. Även getter hölls på ön vilket det inte gjorde i andra delar av 1600-talets Stockholm.³

Vid samma tid började de svårtillgängliga trakterna på bergen intas av nybyggare. Dit hade den rätvinkliga gaturregleringen inte nått. Kolonialiseringen genomfördes på bara ett par decennier. Redan på 1670-talet tycks berget ha varit fullt utbyggt. På Holms kvarterskartor i 1674-års tomtbok över Södermalm syns i stort sett lika många tomter och fastigheter som i mantalslängderna halvsekllet senare.

Den kraftiga befolkningsstillväxten fram till mitten av 1600-talet hade medfört en irriterande trängsel i kyrkan om söndagarna. Lösningen blev att Södermalm delades. Gränsen drogs i nord-sydlig riktning, huvudsakligen längs Götgatan. Den nya församlingen namngavs efter Karl X Gustavs mor Katarina af Pfalz. Det s.k. Sturekapellet fick bli tillfällig andaktslokal, det hade under Johan III:s tid tjänat som temporär kyrka under bygget av Maria, och fick nu åter spela samma roll. Den 4 oktober 1654 kunde så Petrus Diderici, den första kyrkoherden i Katrina församling, hålla gudstjänst för första gången inför församlingsborna.⁴ Kapellet var högt beläget uppe på de ogästvänliga kullarna på Södermalms östsida. Men platsen ansågs fördelaktig och man beslöt att uppföra den nya kyrkan alldeles intill på samma tomt. Insamlingar företogs bland de boende på öns östra sida, men ytterligare stora summor sköts till från de övriga stadsförsamlingarna, och planerna på

kyrkobygget kunde relativt snart sättas i verket. Inte desto mindre kom bygget att drabbas av finansiella problem och Katarina kyrka stod inte färdig förrän över 40 år senare.

Under tiden hade emellertid befolknings-explosionen kommit av sig. Vid seklets sista decennium hade tillväxten mattats betänkligt. Kringen gick sämre, pengarna uteblev. Hunger och farsoter härjade. 1710 kom pesten till Stockholm. Man räknar med att den tog närmare en tredjedel av stadens invånare med sig. 1716–18 förstördes skördarna i de omgivande jordbruks-landskapen. Livsmedelspriserna steg. Myndigheterna gjorde vad de kunde för att lindra nöden, men dödligheten bara ökade. För landet som helhet har den totala befolkningsminskningen mellan åren 1697 och 1718 beräknats till ungefär 158 000 personer. För Stockholms del slog krisen hårt. Tiderna var ur alla aspekter bedrövliga, kanske de allra värsta i stadens historia. 1718 sköts kungen till döds i Norge. Liket färdades över gränsen och upp genom landet. I februari kunde stockholmarna själva bevittna kortegens sista sträcka in från Karlberg till begravningen i Riddarholmskyrkan. Karl XII:s syster Hedvig Eleonora övertog kungakronan, men hennes makt var försvagad och efter bara några månader vid makten abdikerade hon till förmån för sin tyskfödde make Fredrik av Hessen. Under sommaren 1719 samlade den ryska flottan sina styrkor vid Åländska kusten beredda att när som helst segla mot Stockholm.

Södermalmsupploppet

Oron bland stadens invånare var stor; desperationen var påtaglig varhelst man kom, men det var vid kvarteren runt Katarina kyrka och glasbruksgatorna som reaktionen skulle komma att göra sig synlig i en våldsam urladdning under tre på varandra följande kvällar. *Södermalmsupploppet* startade egentligen redan på torsdagskvällen den 2 juni 1719. Det var på Magdalena Pihls och Maria Ihres krog på Lilla glasbruksgatan som den knappt 20-åriga soldaten Petter Hogman hamnade i dispyt med en samling båtsmän. Orsaken är obekant, men ur källorna kan vi läsa att grälet snart övergick i handgemäng med både

knytnävar och knivar inblandade. Hogman som var ensam tvingades fly för sitt liv men återkom dagen därpå för att ta hämnd.⁵

Då gårdagens båtsmän inte fanns på plats när Hogman återkom på fredagseftermiddagen togs frustrationen ut på krögern och på krogens inredning. Han hade kommit i sällskap med sin kamrat Chrisoffer Tomson. Och de båda betedde sig bryskt och oförskämt. Maria och Magdalena, de båda korgvärdinnorna, hade ryckte om sig att vara prostituerade. Magdalena Phil kom ut med brännvin och några glas för att lugna ner situationen. Hon kände Chrisoffer Tomson sedan tidigare och ville utbyta en sup. Men Tomson vägrade. I stället muttrade han något om hennes tveksamma profession, varpå hon svarade med att kalla honom ”kanalje” och ”sakramenska hundsfott”. Detta var mer än vad Tomson kunde tåla; efter ytterligare några svordomar fick han tag på en käpp och började slå vilt omkring sig. Magdalena fick flera slag över ansiktet.

Därefter tilltog vandaliseringen: Hogman och Tomson slog sönder vartenda fönster i krogens båda rum. Tomson gick sedan ut på gatan för att riva ner fönsterluckorna från utsidan. ”Är icke här horhus, få vi icke slå sönder vad här är?” Stämningen var hotfull, både vandaliseringen och misshandeln fortsatte. Hogman tog den andra kvinnan om halsen och tryckte upp henne mot väggen, och även Tomson berättas ha ”överfallit henne med hugg och slag”.

Under tiden hade ryktena hunnit gå, och strax var det fullt med folk både utanför och inuti huset. Båtsmannen Mårten Widman, en känd bråkstake som gick under benämningen ”Garvare Mårten”, var en av dem som fick höra skvallret och sprang genast dit. När han kom fram var huset omgivet av gardeskarlar, båtsmän, hantverkargesäller och arbetskarlar. Men också officerare, och inte minst en mängd småpojkar var där. Och alla kastade sten mot fasaden. Mårten berättade senare i domstolsförhören att två officerare, fänriken Normarck och löjtnanten Hartz, hade tagit kommandot och beordrade skövling av huset. I rättegångsprotokollet från kämnärsrätten kan man läsa:

Sedan skola de 2ne officerarne, som varit

FIGUR 4. Katarina kyrka uppfördes under 1600-talets andra hälft. På slutningen nedanför kyrkan syns några av husen i kv. Glasbruket övre sticka upp. Bild ur *Suecia antiqua*, Kungl. biblioteket.

tillstädes, kommenderat pojkarne att riva ner luckan på huset. Och när pojkarne först dragit upp dörrarna skola officerare och gardeskarlar gått in i huset, begynnades därpå att slå ut fönstrena och ruina allt vad som fanns i Maja Ihre stuva.

Vad Garvare Márten själv gjorde i huset är oklart, han nekade konsekvent till alla anklagelser om att han hade varit inblandad i våldsamheterna, istället sa han att han försökt förhindra förstörelsen. Klart är att flera personer gick in i huset och fortsatte vandaliseringen. Dörrlåset slogs sönder, en kakelugn sparkades i bitar. Gardeskarlen Johan Leijon erkände i rätten att han gått ner i källaren där han vräkte omkull en tunna full med öl. Senare på kvällen sågs han även tillsammans med tre andra karlar bärandes på ett tungt stenbord som de uppenbarligen hade stulit från Maria Ihre. Korpralen Anders Bohm kom ut ur huset med en stor spegel under armen som han slog i gatan så att den gick tusen bitar. Ett vittne berättade att han såg både kläder, sängar och skåp kastas ut genom fönstren. I tumultet som uppstod ute på gatan stals både

det ena och det andra. Någon hade sett korpralen Oxman med ett stort klädesknyte i famnen. Gardeskarlen Petter Berg blev ertappad med ett stulet lapptäcke.

Men även misshandeln fortsatte: Magdalena Ihre berättade att en uniformsprydd underofficer tagit tag i henne och skrikit ”Du skall ut!”, varefter han släpade ut henne på gatan och slog henne. Under misshandeln förlorade Magdalena sin börs med pengar i och en guldkedja.

Nästa dag tycks ett rykte ha spridit sig att man hade skövlat ett horhus och att flera liknande ställen skulle stormas och förstöras under den kommande kvällen och natten. Det hade sedan länge florerat listor på bordeller och lönnkrogar. Många av dessa kom även att bli föremål för massans framfart. Det första var Wendela Tranelias gård.

I rätten berättade Garvare Márten att han låg och sov när lördagskvällens händelser började. Han blev väckt av en kvinna som sa till honom att han skulle stiga upp: ”De hålla på att stena ett hus!” När han kom dit såg han pojkar i full färd med stenkastningen. En stund senare

vågade sig några av pojkarna tillsammans med båtsmän och några officerare in i huset. Enligt Mårtens berättelse hade de sedan ”slagit sönder, kastat ut bänkar, bord, sängar gamla tunnor och allt vad som uti huset funnits”

Att upploppet troligen inte hade uppstått helt spontant kan man ana genom förhöret med Wendela Tranelia. Hon berättade att den tidigare nämnde korpralen Oxman vid ett tillfälle hade sagt åt henne att ”sådana hus skulle ruineras”. Dessutom hade hon tidigare på lördagen träffat rotebåtsmannen Lars Kohlbohm nere vid stadsgården. De kände väl till varandra sedan tidigare; bara två veckor före upploppet hade han huggit efter henne med en kniv. Kohlbohm sprang nu fram till henne och sa att: ”I afton skall du få, som alla andra, du skall bliva bättre betalt, då vi komma till dig.” Det skulle visa sig att det inte bara var ett tomt hot; efter den kvällen var Tranelias och ytterligare nio hus helt förstörda. Kohlbohm själv dömdes till döden men blev benådad och fick istället ett års straffarbete på tukthus.

Mönstret var detsamma. Hus efter hus betades av av den uppeldade folkmassan. Gemensamt för alla de attackerade gårdarna är att det

tycks ha bedrivits både krog- och bordellverksamhet där. Folket samlades utanför husen, ett i taget. De yngsta gossarna sprang runt och bände upp sten från gatorna som de sedan försåg de äldre gesällerna, soldaterna, arbetskarlarna med. Stenkastningen pågick tills fönstren slagits sönder och de slitna träkåkarna tillfogats allvarliga skador. Därefter forcerades grinden och ytterdörren. In vällde folkmassan som gick lös på inredningen. Det som inte slogs sönder stals. Kvinnor och gossar stod utanför och plockade på sig textilier, möbler och vad annat de kom åt. När allt låg i trasor och ruiner drog mobben vidare till nästa gård.

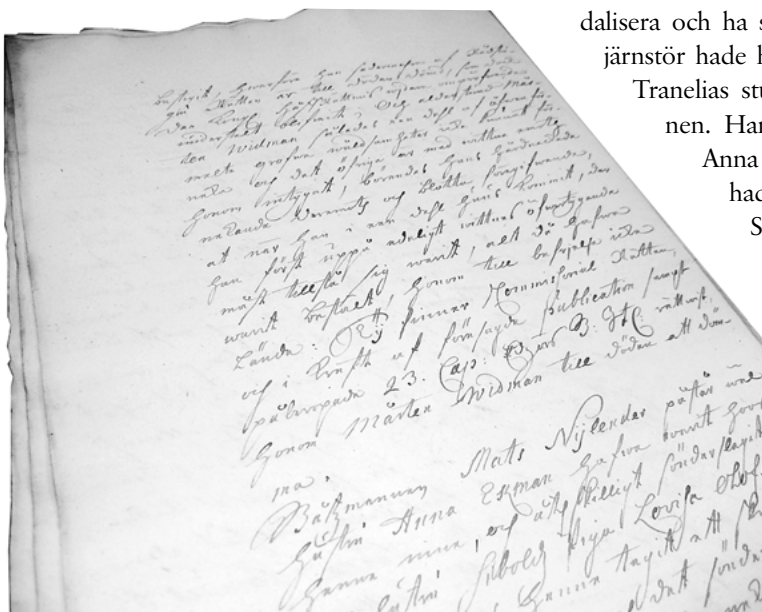
Den polisiära organisationen var maktlös. Någon möjlighet att ingripa fanns inte. Istället höll de fåtal uppsyningsmän och stadsvakter som kunnat mobiliseras sig i bakgrunden. Iakttagande, spanande - kanske någon eftersläntrare kunde arresteras? Efterarbetet blev desto viktigare. Genom noggranna förundersökningar och vittnesförhör lyckades inte mindre än 64 personer ställas inför rätta. För 36 av dessa utdömdes någon form av straff. Flertalet fick böter eller fängelse på vatten och bröd. Upp till 28 dagar kunde utdelas. De dåliga förhållandena i fängelsecellerna bidrog till straffens tyngd. De längsta straffen kunde vara lika med döden.

Garvare Mårten fortsatte att neka i rätten. Detta trots att flera vittnen hade sett honom vandalisera och ha sönder allt i sin väg. Med en järnstör hade han slagit sönder köksspisen i Tranelias stuga, och sedan även kakelugnen. Han stormade först av alla in i Anna Christina Siborgs hus. Porten hade vräcks upp med en kofot.

Senare hotade han pigan Lovisa Olofsdotter med kniv. Och på den beryktade krogen *Grå Lusén* var han ansvarig för åtminstone en söndersparkad dörr och sannolikt ett parti linnekläder som rivits i trasor.

Det tycks onekligen, värtemot hans egen berättelse, som om han var en av de ledande i upploppet.

FIGUR 5. Mårten Widmans ”Garvare Mårtens” dödsdom. Ur slottsrettens dom, 1719. SSA.

Det är utan tvekan hans namn som påträffas oftast i rättegångsmaterialet. Om det beror på att han var den mest aktive och massans ledare, eller om det beror på att han var en, i de här kretsarna, känd bråkstake ger inte källorna något säkert svar på. Vi vet att han vid minst ett tidigare tillfälle varit dömd för stöld. Upprepade förseelser ledde enligt gällande praxis direkt till dödsstraff. Mycket riktigt blev han också slutligen dömd till galgen.

Andra som fick hårda straff var korpralen Israel Oxman och gardeskarlen Claes Lenman. De var båda med under lördagens skövlingar och ansågs av rättsens ledamöter ha varit pådrivande i synnerhet under förstörelsen av assistenten Petter Ahlqvists två hus i kvarteret Glasbruket större. Ahlqvist själv bodde inte i något av de förstörda husen utan levde med sin familj i en annan gård i samma område. Han hade fyra små barn tillsammans med sin hustru vilket utgjorde en ovanligt stor familj. Dessutom hade paret en piga inom hushållet, men tvingades ändå hyra ut delar av det egna boningshuset till gardeskarlen Carl Wahlberg och båtsmannen Simon Turk.⁶

I det ena av Ahlqvists två förstörda hus låg krogen "Fläkta örnen" där Anna Ekman arbetade. Hennes man som varit skeppare hade gått bort och hon bodde ensam i huset tillsammans med sina tre minderåriga barn och jungfrun Greta Skröder. I mantalslängden omnämns hon som "fattig" och utan arbete. "Fläkta örnen" var således av allt att döma – som så många andra krogar i området – en illegal bordell. Sannolikt var Anna själv känd som prostituerad för hon behandlades mycket illa i upploppet. När folket stormade in slet man av henne kläderna. Allt hon hade på kroppen stals eller revs sönder. Likaså hennes smycken; för att komma åt en ring var en av de mest våldsamma männen i upploppet beredd att skära av lillfingret på henne, men han hejdade sig i sista stund när han blev varse några öltunnor nere i källaren som tydligt lockade mer.

I det andra huset bodde paret Johan och Anna Breckhof. Johan var båtsman och tydligt räckte hans inkomster så att de kunde hålla sig med en piga – åtminstone nämns pigan Catharina Lov i mantalslängden från 1721. Men då hade paret flyttat från det förstörda huset och in till en av

granngårdarna. Oxman och Lenman var två av de första som, efter den obligatoriska stenkastningen mot ytterväggen, forcerade skranket och gick in i stugan. I följe kom så ytterligare sex eller sju karlar som genast satte i gång att slå sönder fönstren. Därefter slängdes hela inredningen ut på gatan utanför. Det var sängar, sängkläder, husgeråd och diverse linne som for ut. Och tydligt var Lenman själv inte sen att ta vara på några av sakerna; efter att ha grabbat åt sig ett tennstopp inne i stugan så hade han rusat ut och hittat både en stekpanna och ett bolster som han tog med sig hem.

För stölderna dömdes Lenman till fem gatlopp. Straffformen hittade rätten i 1683 års krigsartiklar och kunde bara tilldömas militär personal. Trots det var det ändå det mest utdelade straffet under rannsakingarna av Södermalms-upploppet – hela 17 personer blev tilldömda mellan tre och nio gatlopp. Av någon anledning fick Oxman – som ju var korpral – ett annat straff, nämligen ett års straffarbete på tukthus. Hur rätten har resonerat gällande straffformerna framgår dåligt av domen. Ytterligare en person, rotebåtsmannen Lars Kohlbom, blev dömd till straffarbete. Bland de upploppsdeltagare med civila yrken var fängelse på vatten och bröd, vanligtvis i fyra eller åtta dagar, det mest frekventa straffet. Ytterligare några – huvudsakligen kvinnliga deltagare – dömdes till ris- eller spöstraff. Även den minderåriga Jürgen Kröger skulle slås med ris, men då med det tillägget att ägaren till det hus han påträffades i skulle närvara vid utdelningen av straffet.

När lördagskvällen hade övergått i natt låg sammantaget tio hus i kvarteren runt glasbrugsgatorna i spillror. Fönster, dörrar, väggar och inredning var förstörda. Lösöre var sönderslaget eller stulet. Och det skulle komma att ta flera år innan gårdarna var reparerade. Fortfarande två år senare läser vi att Wendela Tranelia tvingas upplåta sin gård till en finsk familj helt gratis. I stället för hyra hade man överenskommit om att rusta upp och renovera gården. Men var Wendela själv bodde under tiden framgår tyvärr inte.⁷ Till de tio förstörda husen skulle ytterligare ett komma att läggas under söndagen. Det var handelsmannen Johan Portmans hus, som också in-

hyste en av mycket få legala krogar i kvarteren.⁸ Vad som hände där är beskrivet mycket kortfattat i rättsprotokollen. Men en viss vandalisering åtminstone av fasaden omtalas. Dessutom slets krogskylten sönder innan folkmassan rusade vidare ner för backarna. Nästa anhalt var några kända adresser i Gamla stan.

Fram till dess hade ordningsmakten varit mycket försiktig. Stadsvakterna hade knappast några resurser att ingripa själva utan valde att hålla sig iakttagande i bakgrunden. Några få efterslätrare lyckades man i alla fall gripa, och med god förhörsteknik i politikollegiet lyckades man utifrån dessa personer nysta upp hela härvan och ställa inte mindre än 64 personer inför rätta. Av dessa var över hälften soldater eller soldathustrur. Ytterligare en stor del var båtsmän, sannolikt från den militära sidan även dessa. Av de civila var det påfallande många kvinnor, men också barn. Gruppen gesäller och arbetare utgjorde däremot en förvånansvärt liten andel av de anklagade.

När folkmassan stormade ner mot Slussen och Gamla stan var klockan nio på söndagskvällen. Då fick också rustmästaren vid gardet Martin Frustberg order från högvakten att avvärja och styra upp oroligheterna. Någon större styrka tycks han dock inte ha lyckats mobilisera för upploppet pågick ytterligare flera timmar och avbröts inte förrän efter midnatt. Minst trehundra personer omnämns ha varit med när de tre bordellerna i var sin del av Gamla stan skövlades. Det var borgaren Anders Ollonquists hus på Hälsinges gränd invid Västerlånggatan, kryddkrämaren Jonas Malmins hus på Germundsgränd vid Järntorget samt Skepparen Peter Falcks gård på Hoparegränd nära Skeppsbron som alla fick både oväntat och otrevligt besök. Bl.a. berättas att stenkastningen utanför bordellen vid Skeppsbron pågick i närmare en timme innan folkmassan trängde in. Då sprang man genast upp till andra våningen där Catarina Lundberg bodde. Enligt protokollet var hon väl känd för att ha fört ”ett mycket otidigt leverne både sön- och helgdagar med drickande, dansande och spelande, såväl om dagarna som om nätterna, och haft ofta besök av manspersoner.”⁹

I Lundbergs våning gick några båtsmän lös med yxor på inredningen. Bord, stolar, bänkar och kistor slogs sönder och kastades ut till den hungriga mobben nere i gränden. Frustberg och hans styrka hade inga möjligheter att ingripa. I stället fick de göra som stadsvakterna uppe på Söders höjder; avvakta och iakttä, samt arrestera några enstaka efterslätrare som försökt gömma sig under en trappa en bit bort. Förstörelsen av den sista bordellen pågick i nära tre timmar innan folket tröttnade och gick hem.

Kåkarna och livet på glasbruksgatorna

Den polisiära insatsen var således mycket klen, inte desto mindre var den tillräcklig för att tillgodose en mycket effektiv rättsapparat med vittnen i det initiala skedet. Det tidigmoderna svenska samhället var hårt militariserat. Och Stockholm utgjorde inget undantag, snarare var huvudstaden omgärdad av mer militära styrkor än någonsin under slutskedet av stora nordiska kriget då många soldater hade fått återvända hemåt via just Stockholm. Det bör således ha funnits goda möjligheter att kalla in militär förstärkning. Men myndigheterna valde istället medvetet den passiva och iakttagande polisiära linjen. Folkmassan agerade förvisso påtagligt våldsamt, men det var i synnerhet materiell förstörelse som präglade aktionen. Några allvarigare personskador har inte registrerats i källorna.

Den försiktiga taktiken från myndigheternas sida bör därför tolkas som att man inte i onödan ville riskera att trappa upp den infekterade situationen. Det fanns mycket folk i gårdarna och gränderna omkring. En aktiv militär insats torde ha riskerat dels en tillströmning av folk och dels våldsamma sammanstötningar mellan de beväpnade trupperna och folkmassan. I förlängningen skulle detta i värsta fall kunna komma att leda till såväl personskador som eventuella dödsfall. Exempel på en sådan utveckling hittar vi från senare Stockholmsupplopp, inte minst de stora konfrontationerna mellan militären och folket 1838 respektive 1848 som båda slutade med flera döda.¹⁰ Stadens, och i synnerhet de fattiga stadsdelarnas, karaktär av hög

FIGUR 6 & 7. Stadsingenjören Johan Holms kartor över kvarteren Nedre, respektive Övre Glasbruket. Kartorna är från 1674 men tomtindelningen torde ha bestått relativt oförändrad långt in på 1700-talet. Holms tomtbok. Södra förstaden östra, 1674, SSA.

FIGUR 8. Stigbergsgatan västerut mot Katarina kyrka i bakgrunden. Byggnaderna nederst i backen är från tidigt 1700-tal. De stod ursprungligen separerade från varandra men byggdes ihop under 1800-talet. Foto omkring 1910. Ur: Odlander & Kihlborg 1982, s. 82.

befolkningsdensitet, sliten gårdsbebyggelse och ett irrationellt slingrande gatunät torde ha medfört ytterligare ett moment i risktagandet med en hårdare militär insats. Resonemanget kräver dock en djupare inblick i den miljö som omgav upploppet för att kunna verifieras. Nedan görs därför en ansats till en beskrivning av kåkarna och livet på glasbruksgatorna. Syftet är att bättre kunna förstå både myndigheternas agerande och upploppets förutsättningar och händelseutveckling.

Husen och gårdarna på glasbruksgatorna var närmast uteslutande uppförda i trä. Och så förblev det ända in i modern tid då de flesta av de gamla träkåkarna revs i samband med Katarinavägens dragning uppför berget kring sekelskiftet 1900.¹¹ Träbebyggelsen stod dock i strid med de byggnadsordningar som kom under 1700-talet, vilka påbjöd att all nybyggnation på malmarna såväl som i staden skulle ske i sten alternativt som något enklare korsverkshus.¹² Men fattigdomen i kombination med bristen på byggmaterial i närområdet gjorde det svårt att efterfölja de nya bestämmelserna. Inledningsvis hade också de mest svårtillgängliga trakterna på Söders höjder undantag enligt formuleringen: ”Uti de avlägsne kvarteren och trakterna måste fuller de fattigas små hus få stå obehindrade.” Meningen röjer också det smärtsamma faktumet att dessa

områden var boplats för stadens absolut lägsta skikt av daglönare, arbetare och tjänstefolk.¹³ Det var kvarter som de bättre klasserna knappast hade anledning att bevista, där myndighetstövningen därför inte heller med nödvändighet ställde samma krav på lugn och ordning. Upploppet kunde därför tillåtas fortgå.

I Holms tomtbok över Södermalm från 1674 finns vackra och åskådliga kartor över de olika kvarteren och hur tomterna är placerade inom dessa.¹⁴ Däremot finns endast undantagsvis hus och gårdar utritade. Det vanliga sättet att bygga under 1600- och 1700-talet var just i gårdsbebyggelse. Tomterna var relativt stora, men skulle förutom den oländiga och bergiga terrängen ge plats för såväl boningshus som ekonomi- och verksamhetsbyggnader. Ytterst, och i vinkel mot gatan, låg vanligen bostaden, uppförd i en eller två våningar, oftast med mycket små fönster utåt. Mellan huset och granntomten var så ett högt plank placerat som omgav gårdsplanet. En större port i planket gav möjlighet att köra in med vagn för att lämna varor eller hämta exempelvis latrin.

Inne på gården kunde finnas ytterligare bostäder, men mer vanligt var att ytan upptogs av förrådsskjul, vedbodar, brygg- och bakhus samt avträde. Små odlingstäppor fanns varstans och även djurhållning förekom. Medan dessa mindre

förråd och skjul var anspråkslöst uppförda av stolpar och plank, var huvudbyggnaderna knuttimrade, vanligen på enkel torpargrund och med tak täckta av torv ovanpå lager av bräder och plankor. I de höglänta trakterna kring Katarina kyrka fanns små möjligheter att gräva källare. Den dominerande färgskalan i de fattiga kvarteren stod i olika nyanser av grått. Grått som de kala berghällarna, och grått som det väderbitna timret som utgjorde husens fasader. Falu rödfärg och koppartäckta tak blev vanliga först mot slutet av 1700-talet.¹⁵

Trångboddheten var stor. Trots lindringen från 1710-talets pestår var det mycket ovanligt att en familj kunde bo för sig själv. Vanligare var att upp till tre–fyra familjer samt ytterligare inneboende soldater, änkor eller andra ensamstående personer fick samsas inom en gård. Med folkökningen genom seklet växte även trångboddhetsproblematiken. Och där en barnfamilj vid tiden för Södermalmsupploppet åtminstone kunde få ett eget rum, blev det mot seklets slut alltmer

vanligt att tvingas samsas om de få sovplatser som stadsdelen kunde erbjuda. Sumprunkare, nattvakter och andra som arbetade under dygnets mörka timmar fick upplåta sin sovplats åt någon annan då de själva var på arbete. Och varhelst man fann nya utrymmen fylldes de med sängplatser åt stadens fattiga arbetare.¹⁶

1719 var dock inredda vindar ännu ovanliga. Utrymmena ovan innertaket nyttjades inte till annat än isolering och viss förvaring. Rummen var små, storleken avgjordes av timmerstockarnas längd. I köket brann en eld i spisen vilket försåg huset med värme. Kakelugnar gjorde inte entré i Stockholms fattigare kvarter förrän under andra hälften av 1700-talet. Vatten hämtades i saltsjön eller på Mälarsidan eller i de brunnar som fanns i den nedre delen av staden och släpades uppför backarna. Södermalmsupploppets hastigt expansiva förlopp underlättades av den höga befolkningsdensiteten som i samband med de svåra livsvillkoren samtidigt även försvårade ordningsmaktens ingripande.

FIGUR 9. Den 1 maj 1723 drabbades stora delar av östra Södermalm av en våldsamt brand. Mer än 300 gårdar förstördes. På grund av de dåliga tiderna och och bristen på byggmaterial gick återuppbyggnaden sedan mycket långsamt. Bebyggelsen omedelbart norr om kyrkan – däribland glasbrukskvarteren – klarade sig, troligen på grund av vindriktningen in från skärgården, undan branden. Katarinabränden 1723, kopparstick, SSM.

Rädslan för eld kan ha varit ytterligare en orsak till myndigheternas passiva agerande. Under de många krigsåren hade bebyggelsen fått förfalla, och brandföreskrifterna kunde inte upprätthållas. Torvtaken var ytterst eldfarliga, och en mängd skräpiga bodar och upplag gjorde inte läget bättre.¹⁷ 1723 slapp så elden lös, och en stor del av husen i Katarina brann. Men bebyggelsen omedelbart norr om kyrkan tros ha klarat sig varför glasbrukskvarteren förblev oförändrade.¹⁸

Området befolkades, som nämnts, av arbetare och tjänstefolk. De viktigaste näringarna var förutom hamnen de små industrierna; tobaksfabrikerna i kvarteret Ormen större, sockerbruket nere vid vattnet, kvarnarna som fick god vind uppe på bergsknallarna.¹⁹ Men klädesfabriken vid Barnängen där karolinernas uniformer tillverkades låg längre bort och huvuddelen av spinnerskorna, färgarkarlarna och de andra arbetarna vid fabrikskomplexet bodde längre söderut på ön.

Men det var trots allt sjöfarten som främst satte sin prägel på området. Nedanför den branta bergsslutningen låg bryggor och båtstugor dit fiskebåtar kom in på kvällarna och gav arbete åt sumprunkare och sillpackare. Vid järnvågen vid Slussen lastades Mälarfartens gods om till större skepp som gick mot Saltsjön. Järnbärarna bar tungt. Och på Skeppsbron kom varor från utlandet till stadens handelsmän. Och hamnens arbetare bodde i stor utsträckning uppe på östra Södermalm.

En titt i 1721 års mantalslängd ger vid handen en rätt brokig skara invånare i de kuperade kvarteren Glasbruket övre respektive större. I Holms tomtbok från 1674 går de under benämningen Glasbruket övre respektive nedre, medan de såväl på Tillæus karta från 1733 som i senare mantalslängder har delats upp i sex mindre kvarter. Området låg alltså omedelbart norr om Katarina kyrka och sträckte sig hela vägen ner mot vattnet. På de 77 avstyckade tomterna bodde sammantaget 717 personer uppdelade på 236 män, 313 kvinnor och 168 barn (inräknat tjänstegossar och -flickor var antalet individer under 15 år totalt 191 stycken). Kvinnorna dominerade således, men området var också mycket barnrikt.

Männen i området bar titlar som: skeppare, styrman, borgare (ofta som inflyttad från den finska rikshalvan), skomakare, järnbärare, kyrkodräng och gardeskarl. Kvinnorna gick ibland under sin makes titel men vanligen enbart benämnda som hustru, jungfru eller piga. Som egna hushållsföreståndare förekom dock inte alltför sällan skeppare- eller sjömansänkor, liksom soldathustrur. I flera fall var deras män försvunna i främmande land, då krigen eller haven antogs ha tagit dem. Så var det till exempel med Catharina Münsters make sjömannen Hindrik Skönskors som ingen visste om han ännu levde, eller Maria Jubb vars man, fänriken Gabriel Saren från Åbo, hade suttit i ryskt fångläger i över 12 år.

En fördelning av näringsgrenar visar också att just sjöfart och militära titlar överväger i båda kvarteren. I det större och fattigare kvarteret längs Stora glasbruksgatan på den oländiga slutningen ner mot kajen var handel, hantverk och tjänstefolk vanliga. Det var dock sällan fråga om några större handelsmän, utan snarare bodbiträden, krögerskor och kramhandlare. Till kategorin hör dock även ett större antal något svårbestämda borgare som kommit som flyktingar från Finland.

TABELL I. Fördelning av näringsgrenar bland boende i kv. Glasbruket större resp. övre, samt totalt, år 1721. Antal hushåll, absoluta tal.

Näring	Större	Övre	Totalt
Sjöfart	46	27	73
Militär	27	21	48
Okänd	20	17	37
Hantverk	22	11	33
Tjänstefolk	19	11	30
Handel	24	5	29
Ämbeten	14	4	18
Bonde	1	1	2
Ödetomt	1	1	2
Student	1	0	1
	174	97	271

KÄLLA: Mantalslängd 1721, SSA.

Det övre kvarteret, som bredde ut sig på bergets ovansida längs Lilla glasbruksgatan tycks ha varit något mer välbeställt. Fattigdomen, och framför allt trångboddheten, var inte riktigt lika påtaglig här. Totalt sett fördelar sig hela området 717 personer på 271 hushåll, vilket ger ett snittvärde på 2,65 personer per hushåll. Det rör sig således om relativt små hushåll. Historikern Mats Hayen som har gjort en liknande undersökning för åren 1760 respektive 1830 visar att hushållsstorleken under den senare perioden var något högre, men redan då på väg att åter i viss mån minska.²⁰ Delar man upp siffrorna från 1721 på kvartersnivå så ser man att hushållsstorleken var något större i det nedre kvarteret. Och likaså ser man en tydlig förskjutning mot fler hushåll, och framförallt fler personer per gårdsenhet, i Glasbruket större.

Statistiken störs delvis av en av gårdarna i Glasbruket övre som verkar ha fungerat som en fattiggård. Det var Roslagsbonden Hans Markussons gård som hyrdes av före detta packhuskarlen Sven Wassberg och dennes hustru. Hyran för hela gården gick på 120 daler om året. Wassberg själv hade tvingats sluta sin tjänst som packare vid hamnen sedan kroppen inte klarade av mer. I mantalslängden finns påpekat att han var "ofärdig", och gick med kryckor. Han var dock inte ensam om det ödet. I samma gård bodde inte mindre än 46 personer, uppdelat på 27 hushåll. Nästan samtliga av dessa har noterats som arbetsoföra. De var sjukliga, åldriga eller på annat sätt ofärdiga eller utfattiga. Här bodde, bland många andra, exempelvis den blinde mönsterskrivaren Niels Gran från Åbo, Fru Karin som "går och tigger", den ofärdiga och utfattiga båtsmansänkan Sissela och de två gamla "tiggarkärringarna" Fru Brita och Sofia som båda är över 70 år och likaledes utfattiga. Vidare tre stycken unga kvinnor mellan 16 och 18 år gamla som benämns ofärdiga och bor inom sina föräldrars hushåll.

Fattiggården borträknad ser vi att gårdsenheterna (fastigheterna) är betydligt folkrikare i det större kvarteret. I tabell 2 redovisas trångboddheten i siffror för de båda kvarteren samt för Glasbruket övre med fattiggården borträknad.

TABELL 2. *Trångboddheten i kv. Glasbruket större resp. övre, samt totalt. Antal personer per hushåll, hushåll per fastighet samt personer per fastighet, år 1721.*

	Större	Övre	Övre utom fattighuset	Totalt
Pers/hushåll	2,77	2,42	2,70	2,65
Hushåll/fastighet	3,78	3,34	2,50	3,61
Pers/fastighet	10,48	8,10	6,75	9,56

KÄLLA: Mantalslängd 1721, SSA.

Den stora andelen militära hushåll i Glasbruket övre som syns i tabell 1 förklaras till betydande del av inte mindre än fem gardesänkor som är boende just i fattiggården. Där bor även en trumslagare vid gardet samt korpralen Råberg som med sin hustru delar rum med ytterligare en gardeskarl samt en ryttare vid livgardet och dennes hustru. Detta att flera hushåll tvingades dela rum var trots allt inte helt ovanligt redan vid den här tiden. I flera gårdar förekommer att också barnfamiljer måste bo tätt och dela på sängplatser även om det ännu hörde till undantagen.

Familjeenheter var dock relativt små. Av de 271 hushållen består 89 stycken av två personer och 71 stycken är singelhushåll. Den vanligaste familjekonstellationen är ett gift par utan barn, därefter kommer singelhushållen, och sen gift plus ett, två eller – ovanligare – tre eller flera barn. Därtill kommer såkdart tjänstefolk. Att dessa fattiga människor var gifta var inte ovanligt. Stockholmsäktenskapens tid hade ännu inte kommit, och skulle så inte göra på över hundra år. I materialet hittar vi 162 gifta par, och endast fem par där relationen benämns som "käreasta".

Prostitution på 1700-talet

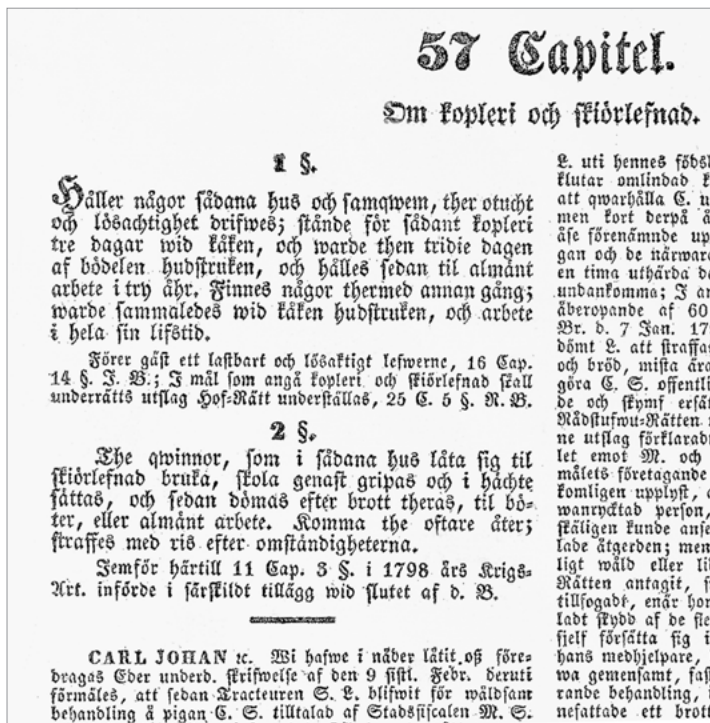
Att giftermålsfrekvensen var hög ger dock inga belägg för att de många barnen hade tillkommit inom äktenskapet. Som vi såg av Södermalmsupploppets beskrivning var området runt glasbruksgatorna hårt belastat av krogliv, synd och dåligt leverne. Prostitutionen i det tidiga 1700-talets Stockholm tycks ha varit omfattande, troligen också med en koncentration just till de fattiga kvarteren uppe på Söders höjder. Arbetsbristen

och hungersnöden bör sannolikt ha drivit upp antalet prostituerade, i synnerhet efter de dåliga skördarna på 1710-talet. Nybyggarna och deras hyresgäster på berget tillhörde den mest utsatta gruppen och det är inte osannolikt att många av områdets barn föddes som ett resultat av mer eller mindre tillfällig prostitution.

Av källorna till Södermalmsupploppet att döma tycks verksamheten ha varit knuten till en mängd lokala näringsställen och krogar. Anders Lodin, en av de som stod åtalad för medverkan i upploppet, talade under förhören med förakt bland annat om Susanna Thorin som bodde i ett av de skövlade husen, och om hennes ”odygdiga leverne som hon alltid skall hava fört”. Och bataljonsprästen Anders Djurberg menade att det thorinska huset också var beryktat över hela staden för den krog- och bordellverksamhet som bedrevs där.²¹ I mantalslängderna finns emellertid endast tre krognärningar noterade inom området. Förutom krogen i handelsmannen Johan Portmans hus där krögaren Petter Witter bodde och arbetade med sin hustru utan barn, nämns även Källaren Lokatten i Glasbruket större samt

ett utskänkingsställe i konstapelänkan Kerstin Salins gård i Glasbruket övre. Merparten av de många andra barerna var således illegala och drevs mer eller mindre helt utan myndigheternas tillstånd och kännedom.

Att alla dessa små krogbordeller också inhyses i de i övrigt fullbelagda stugorna och gårdarna torde ha erbjudit stora påfrestningar på vardagslivet. Avståndet mellan de intima relationerna och det privata familjelivet måste ha varit mycket svårt att upprätthålla. Prostitutionen hamnade närmast i knäet på de många barnfamiljerna. Att missnöjet var omfattande visar inte minst det faktum att så många människor rusade till så fort upploppet satte igång. Vissa indikatorer tyder också på att det fanns något av en plan över vilka hus som skulle attackeras. Inte minst visar en incident i Gamla stan, där man först gick till fel hus och sedan ändrade sig när detta uppdagade sig, att hela upploppet riktade sig mot just prostitutionsproblematiken och att bordellerna var den drivande faktorn i folkmassans agerande. Att Södermalmsupploppet därmed utmärker sig mot andra förindustri-

FIGUR 10. 1734 års lag, missgärningsbalken 57:1-2. "Om koppleri och skörlefnad".

ella Stockholmsoroligheter genom att det slog socialt sett nedåt står förvisso klart, men vilken ställning i övrigt hade prostitutionen i det tidigmoderna urbana samhället?

Forskningsläget kring sexhandeln i de svenska städerna på 1700-talet är helt magert. Vi får gå tillbaka till medeltiden för att hitta studier i ämnet, men även där är underlaget påtagligt klen. Lagmaterialet ger vid handen att hor, enkelt och dubbelt, kunde bestraffas mycket hårt.²² Däremot saknades reglering av försäljning av sex. Att det ändå förekom kan vi sluta oss till genom andra bestämmelser, t.ex. kring kläddräkter: enligt ett burspråk från 1462 förbjöds lösa kvinnor att bära den form av stärkt huvuddok som var tillåtet för fruarna. Och vidare fick inga lösaktiga kvinnor bära ”gråskinn, hermelin, guld eller silver”.²³

Även om lagrum saknades så förekommer de prostituerade i domböckerna från vasatiden och framåt både på landsbygden och i städerna. Ärkebiskop Abraham räknar i sin räfst från Linköping upp tjugofyra lösa kvinnor.²⁴ Och i Stockholms tänkeböcker finns en mängd exempel på såväl prostitution som koppleriverksamhet. Vi känner då dessa kvinnor huvudsakligen genom deras delaktighet i andra brottmål där de förekommer med drastiska tillnamn såsom Rödetaskan och Svarta Malin.²⁵

Populärhistorikern och författaren John Chrispinsson har beskrivit flera av dessa exempel. Bl.a. berättar han om kopplerskan Dordi, samt om Anders Skräddare som hade ”ett stall av horor”. Båda var verksamma vid åren kring sekelskiftet 1600. Vidare beskriver Chrispinsson hur det framkommer i en äktenskapstvist hur en sexmissbrukare år 1597 tvingas sälja hela sitt bohag för att få in pengar till besöken hos de prostituerade.²⁶

Men det var alltså inte förrän vid tillkomsten av 1734 års lag som prostitutionen reglerades. Missgärningsbalkens kapitel 57 bär rubriken: ”Om koppleri och skörlevnad”, och stadgar att bordellverksamhet ska bestraffas med tre dagar vid kåken samt efterföljande hudstrykning av bödeln. Därpå följde tre års straffarbete för första resan och livstids straffarbete vid upprepade förseelser. Således påtagligt hårda straff för hal-

lickar och bordellmamnor. För kvinnornas del väntade istället böter och ”allmänt arbete”. Torskarnas verksamhet reglerades inte.²⁷

Då inga lagar fanns som förbjöd prostitutionen före 1734 torde regleringen kring tiden för Södermalmsupploppet istället ha skett via parallella lagrum, huvudsakligen via lösdriveri och tiggeri.²⁸ Vid frihetstidens början var det stadsvaktens uppgift att efterse ordningen på stan. Enligt reglementet hade stadsvakten inte myndighet att gripa andra än uppenbara tjuvar och våldverkare. Ordningsbrott som fylleri, nattbulder, mm skulle stävjas på ett moderat sätt genom eskortering till hemmet. I praktiken kom dock stadsvakterna att få en mängd uppgifter utanför förordningarna, där bl.a. gripande av gatutiggare ingick som en relativt vardaglig del i arbetet.

Vid tiden för Södermalmsupploppet befann sig stadsvaktskåren i ett bedrövt tillstånd. Ledningen saknade möjligheter att genomföra uppgifterna. Manskapet var till stor del ålderstigen och sjukfrånvaron var hög. Uniformerna var ofta trasiga och beväpningen undermålig. Till Fredrik 1:s kröning tillfördes dock delvis medel för att rusta upp kåren hjälpligt med bl.a. nya tjänstedräkter. Ytterligare några år senare kom en avlastning i arbetsuppgifterna då man införde en parallell kår: den så kallade ”separationsvakten” som inrättades 1723 och fick överta vissa lättare uppgifter, huvudsakligen övervakande av tukthusfångarnas arbete med gaturenhållningen. Men även uppgiften att fasta tiggare och lösdrivare kom att falla på den nyinrättade, men mycket illa sedda, kåren.²⁹ Enligt den tidigmoderna arbetslinjen var lösdriveri förbjudet. Kunde man inte visa upp ett arbete eller en arbetsgivare enligt ”laga försvar” riskerade man frihetsberövande och tvångsarbete på rasp- eller spinnhusen. Dessa inrättningar hade lagfästs för Stockholms del i en kunglig förordning från 1698. Men den ekonomisk-demografiska krisen kom emellan. Inte förrän under 1720-talet gjorde så staten slag i saken och köpte in en tomt på Långholmen där det nya kvinnofängelset uppfördes.

I internationell forskning om förindustriella städer har man separerat bordellprostitution från gatuprostitution. Ett mönster har kunnat skönjas där utvecklingen har gått från organise-

rad verksamhet i bordeller under 1600-talet till mer enskild gatuverksamhet från början av 1700-talet. Orsaken anges vara protestantismens allt starkare grepp om stadsförvaltningarna tillsammans med könssjukdomarnas utbredning. I synnerhet blev syfilis en plåga i många europeiska städer. Men kring 1700-talets mitt vände utvecklingen åter mot en ökad organisering, mycket beroende på kyrkans tillbakagång. Riktningen gick nu mot legalisering och kontroll av de prostituerade kvinnorna.³⁰ I Stockholm genomfördes regelbundna hälsokontroller från 1812 och en reglementering från 1800-talets mitt. Några trevande försök att liberalisera lagstiftningen hade dock redan genomförts på 1830-talet vilket resulterade bl.a. i skövlingar av de semilegala bordellerna Stadt Hamburg och Källaren London i samband med Crusenstolpekravallerna under sensommaren 1838.³¹

Då ingen annan forskning finns visar studien av Södermalmsupploppet att utvecklingen i Stockholm inte tycks vara helt i fas med den europeiska trenden. Bordellprostitution tycks av källmaterialet från upploppet att döma ha varit utbrett åtminstone i glasbrukskvarteren vid 1700-talets inledande decennier. Massans snabba tillväxt och uppslutningen kring Petter Hogman och de andra som drog igång upploppet bör kunna tolkas som att prostitutionen sågs som ett problem som man kollektivt ansåg borde stävjas. Personvåldet var relativt svagt medan den materiella förstörelsen var konstant hög genom hela händelseförloppet. Det tycks således som att det inte i första hand var kvinnorna som var den huvudsakliga måltavlan utan snarare prostitutionen som fenomen som var problemet. Myndigheterna hade inte visat några större ansatser till att reglera eller dämpa företeelsen. Varken lagar eller kungörelser hade presenterats från de styrandes sida. Inte förrän 1734 års lagbok togs i bruk, över 15 år efter Södermalmsupploppet, reglerades könshandeln. Folket fick därför själva gå man ur huse med sitt missnöje. Och det blev till stor del de som själva bodde i de fattiga och bordelltäta kvarteren som med våldsamma metoder tydligt visade att man ville bli av med osedligheten och växla det dåliga livet mot ett bättre.

Avslutning

Det kan finnas många förklaringar till varför ett upplopp eller annan folkligt massaktion bryter ut. Men också till varför det sedan expanderar, utvecklas vidare, kanske byter fokus eller inriktning, och slutligt även klingar av. Varje person i massan har sina egna motiv och drivkrafter. Och det är svårt att fånga en gemensam stämning eller det kollektiva överordnade motivet. I tidigare sammanhang har jag presenterat en rad möjliga orsaker till Södermalmsupploppet. I den här studien har jag istället valt att se upploppet utifrån dess topografiska förutsättningar. Livet bland gårdarna och miljön där händelseförloppet utspelade sig växelverkade med orons utveckling och folkmassans rörelser.

Glasbruksgatorna och de omgivande kvarteren utgjorde ett svårtillgängligt område som hade blivit kvar i sin närmast arkaiska struktur. Sedan stadsregleringen med sitt rätvinkliga gatunät rullats ut över malmarna, huvudsakligen under stormaktstidens slutskede, hade Stockholm ändrat karaktär. Det hade blivit en huvudstad också i sin fysiska form. De administrativa funktionerna hade kontor i stadens centrala delar. Det var byggnader uppförda i sten. Även den växande adeln och de nya ofrälse tjänstemännen sökte sig till Stockholm där de uppförde hus och palats både centralt och på malmarna. Stenhuskvarteren spred sig varstans. Men i de fattiga delarna stod träkåkarna kvar i sin ålderdomliga gårdsbebyggelse. Under upploppet valde ordningsmakten att inte ingripa, åtminstone så länge oron höll sig utanför de centrala delarna av staden. En förklaring kan sökas just i de höga bergen och de branta klipporna på Södermalms nordöstra sida som medförde en svårbemästrad miljö dit myndigheterna inte gärna nådde och där folket något fick rå sig själv.

Av betydelse var troligen också att Södermalmsupploppet, till skillnad från många andra folkliga massaktioner i Stockholms historia, slog socialt sett nedåt. Det utgjorde aldrig något hot mot de etablerade samhällsstrukturerna. Upploppet riktade sig aldrig mot vare sig nationella eller högre politiska intressen. Istället var den lokala förankringen och de lokala villkoren ge-

nomgående karakteristiska för händelseutvecklingen.

Den passiva linjen där myndigheterna medvetet undvek att söka polisiär eller militär konfrontation med folkmassan korresponderar väl med deras agerande också i prostitutionsfrågan. Några lagrum mot prostitution fanns inte. Även om det naturligtvis fanns andra vägar att få bort åtminstone gatuprostitutionen så stod samhället för en påtagligt liberal juridik. Upploppets utveckling visar att människorna istället var beredda att själva lösa konflikter och problem i sitt närområde. Man bodde tätt inpå varandra; rykten spreds fort och en folkmassa kunde snabbt ansamlas. När sexhandeln mer eller mindre blev innanför tröskeln till det egna boendet var måttet rågat, och en gnista var allt som behövdes för att upploppet skulle bryta ut. Trångboddheten verkade således både som orsak till oron och möjliggjorde samtidigt den snabba expansion som krävdes för att krogslagsmålet skulle utvecklas till ett fullskaligt upplopp innan det hela rann ut i sanden. Bebyggelsens inverkan på händelseförloppet var således högst påtaglig. I Södermalmsupploppet 1719 agerade folket på hemmaplan och det var den egna närmiljön som stod på spel.

MATS BERGLUND (f. 1970) är fil. dr i historia och verksam vid Umeå universitet. Han disputerade 2009 på avhandlingen *Massans Röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*.

mats.berglund@historia.umu.se
Institutionen för idé- och samhällsstudier
Umeå universitet
901 87 Umeå

Noter

1. Berglund 2009, s. 28–32.
2. Edquist 1943, s. 1; Lilja 1996, s. 119.
3. Edquist 1943, s. 48, jfr. Ericsson 2001, s. 331.
4. Edquist 1943, s. 1–10.
5. Redogörelsen för Södermalmsupploppet bygger på min tidigare beskrivning i Berglund 2009, s. 15–26.
6. Mantalslängd 1721, SSA.
7. Mantalslängd 1721, SSA.
8. I mantalslängden 1721 omtalas att de boende betalade 4:50 daler vardera till Portman för att bedriva just krögeri på gården.
9. Kämnärsrättens protokoll, fol. 7, "Kommissorialrätt ang. upploppet på Södermalm 1719", Slottsrettens arkiv, SSA.
10. Den passiva linjen användes under flertalet liknande orosincidenter i Stockholm fram till och med debaclet vid kronprins Karl Augusts begravning 1810 då riksmarskalken Axel von Fersen misshandlades till döds alltmedan hundratals militära vakter stod passiva i det absoluta närområdet. Direkt efter mordet ändrades dock myndigheternas inställning och en stor mängd människor antas ha sårats till döds under den militära insatsen mot folkmobben på eftermiddagen och kvällen. Den hårda linjen kom sedan att trappas upp ytterligare under exempelvis Crusenstolpekravallerna 1838 och marsoroligheterna 1848. Berglund 2009, s. 409–411.
11. Fogelström 1989, s. 93–123.
12. Den första byggnadsordningen för Stockholm kom 1725 – två år efter den förödande branden i Klara – och följdes sedan upp av nya förordningar 1736 och 1763. Inledningsvis var endast bebyggelsen kring torgen, de större gatorna samt vid hamnarna reglerade. Men bestämmelserna blev alltmer strikta och i den sistnämnda påbjöds i det närmaste totalt förbud mot trähus.
13. Odlander & Kihlborg 1996, s. 141–143.
14. Holms tomtbok 1674, SSA.
15. Odlander & Kihlborg 1996, s. 147–150.
16. Om detta har i synnerhet P. A. Fogelström skrivit i romanen "Mina drömmars stad", Fogelström 1960. Se även Hayen 2007, s. 108.
17. Wester 1946, s. 36–39.
18. Rådberg 1965, s. 47f.
19. Loewe 1993, s. 12.
20. Hayen 2007, s. 57.
21. Kommissorialrättens protokoll 13/7, 3/8 1719, "Kommissorialrätt ang. upploppet på Södermalm 1719", Slottsrettens arkiv, SSA.
22. Ekholm 2009, 228–236.
23. Dahlbäck 1988, s. 123–124. Den senare bestämmelsen härstammar från burspråk 1459. *Kulturhistoriskt lexikon*, 2:a uppl. 1981, bd. 13, s. 508.
24. Levander 1933, s. 90–99.
25. Levander 1933, s. 91, jfr. *Kulturhistoriskt lexikon* 1981, s. 508.
26. Chrispinsson 1999, s. 97–98, 159–165, 276.
27. *Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734*, 1736, MB 57:1–2.
28. Tiggeriförordningar kom 1642 och 1698, se Wester 1946, s. 42.

29. Wester 1946, s. 10–14.
 30. Prostitutionsutredningen 1981, s. 35–38.
 31. Svanström 2000, s. 262–280; Berglund 2009, s. 331–333.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Stockholms stadsarkiv (SSA)
 Holms tomtbok. ”Södra förstaden östra 1674”.
 Mantalslängd 1721
 Slottsrettens arkiv, ”Kommissorialrätt ang. upploppet på Södermalm 1719”.

Tryckta källor och litteratur

- Berglund, Mats, 2009, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*.
 Chrispinsson, John, 1999, *Sekelskiften. En krönika om sex, makt och pengar*.
 Dahlbäck, Göran, 1988, *I medeltidens Stockholm*.
 Edquist, Märta, 1943, *Petrus Diderici Arenbechius och hans tid. Bilder ur Stockholms kyrko- och församlingsliv på 1600-talet*.
 Ekholst, Christine, 2009, *För varje brottsling ett straff. Föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna*
 Ericson (Wolke), Lars, 2001, *Stockholms historia under 750 år*.
 Fogelström, Per Anders, ”Från det försvunna. En berättelse om livet vid Glasbruksgatorna”, *Från det försvunna*, SSÅB 1989, s. 93–123.

- Fogelström, Per Anders, 1960, *Mina drömmars stad*.
 Hayen, Mats, 2007, *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm, 1760–1830*.
 Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid, Bd 13, 2:a uppl. 1981, red. Ingvar Andersson & John Granlund.
 Levander, Lars, 1933, *Brottsling och bödel*.
 Lilja, Sven, 1996, ”Stockholm under huvudstädernas sekler. Stockholms befolkningsutveckling i jämförande perspektiv”, *Historisk tidskrift* 116, s. 339–361.
 Loewe, Walter, 1993, *Tobakspinnarna och tobaksfabrikerna i 1600-talets Stockholm*.
 Odlander, Siv & Kihlberg, Brita, 1986, ”Södermalms trähus”, *Borgarhus och kåkar. AB Stadsholmen – ”sanering” och byggnadsvård i Stockholm 1936–1986*, red. Göran Söderström, s. 141–177
 Odlander, Siv & Kihlberg, Brita, 1982, ”Trähus på Söder – upprustning pågår”, *Stadsvandringar 5* (Stockholms stadsmuseum), s. 62–83.
 Prostitutionsutredningen, 1981, *Prostitutitionen i Sverige. Bakgrund och åtgärder. Betänkande*.
 Råberg, Marianne, 1965, ”Södermalms stadsplan under 1600- och 1700-talen”, *Årsberättelser*, Stockholms stadsmuseinämnd 1964–1965, s. 25–54.
 Svanström, Yvonne, 2000, *Policing public women. The regulation of prostitution in Stockholm 1812–1880*.
Sveriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen år 1734, 1736.
 Wester, Nils, 1946, *Kungliga politi- och brandkommissionen. Studier rörande Stockholms stads politiväsen under 1700-talet*.

“Loose living”. The Södermalm Riots of 1719 and the “Glassworks Streets” in the Parish of Katarina

by Mats Berglund

Summary

For three consecutive evenings in July 1719, there was rioting in one of the very poorest districts of Stockholm. Several hundred people – soldiers, sailors and artisans mainly – from the lower classes had gathered to attack and destroy a total of eleven houses in the precincts round about the two streets Stora and Lilla Glasbruksgatan (the “Glassworks Streets”) in the eastern part of the Södermalm district (south Stockholm). The authorities’ reaction during the riots

was one of wait and see; they were able to arrest only a few people on the spot, and basically no attempt was made to restrain the mob. On the other hand a thorough investigation took place afterwards, as a result of which nearly 40 people received strikingly harsh sentences. In all probability every one of the houses attacked also served as a covert tavern and brothel. These events have been dubbed the Södermalm Riots.

In previous studies I have asked what triggered the riots and why the authorities reacted the way they did. This essay concentrates instead on the local aspects and preconditions. With the exception of the final day of rioting, when the crowd moved in on the centre of town, the disturbances were confined to a surprisingly small local neighbourhood – just a couple of precincts up on the inaccessible rocky heights of east Södermalm were affected. That neighbourhood was a relatively recent development: no streets are shown on the maps until the end of the “Age of Greatness” (c. 1721). And for a long time this neighbourhood was afflicted with poverty, overcrowding and tough living conditions. Many of the women were forced into prostitution, hence the large number of brothels in the neighbourhood. The question this essay sets out to answer concerns the role played by the very distinctive social geography of the place, both for everyday life in the “Glassworks Streets” and for the extraordinary occurrence of the rioting.

The bare, steep, rocky heights made life difficult for the people living there. Water and other necessities had to be hauled up daily, and serviceable building materials were in short supply. The houses were huddled together and were generally built of wood, with straw and peat roofs. Accessibility problems and the outstanding risk of fire were probably contributory reasons for the passive stance of the authorities. But the fact of the neighbourhood being inhabited by the very lowest orders of society can also have played a part, because, this being so, the riots never posed a threat to social order, at least so long as the crowd stayed in their own quarters up on the hilltop. A review of the tax registration records in the Stockholm City Archives shows that in 1721, two years after the Södermalm Riots, there were a total of 717 people living in the two precincts called Glasbruket större and Glasbruket övre (respectively, “Major” and “Upper”). Women preponderated, but there were also very

many children. The men’s occupational designations were mostly connected with shipping and the Army. A lot of the men were employed in the docks. Assistants, labourers and journeymen in commerce and crafts were also much in evidence. But there were also a number of burghesses, often immigrants from the Finnish half of the kingdom, and servants were a frequently occurring category.

There were 77 property units in the neighbourhood (including a number of plots which as yet had not been built on or else lay derelict) and there were 271 households. Thus every housing unit or homestead had to accommodate several families. The statistics are distorted, however, by a poorhouse with no fewer than 46 paupers, invalids or aged men and women, divided into 27 households, living together in the same homestead unit. Leaving aside the poorhouse, overcrowding still produced an average of two-and-a-half families per property unit. But the breakdown between the two precincts investigated is uneven. Family units were more numerous and overcrowding far greater in “Glassworks Major” than in “Glassworks Upper”.

The widespread prostitution in the neighbourhood, combined with this overcrowding, probably entailed very great problems in practice – bearing in mind, not least, the large numbers of children – in that the public sex trade was forced to encroach on the territory of the private family sphere. When the authorities failed to intervene, the residents themselves had to take to the streets and, in a violent outbreak directed against the corner brothels, deal with the matter themselves. This way of looking at events makes possible an interpretation whereby the local connection was crucial to the course of events, though at the same time overcrowding was a contributory underlying cause both of the riots and of their spreading so rapidly, given the possibility of high-speed rumour-mongering and mass recruitment.

Keywords:

Stockholm, Södermalm Riots, Street violence, Poverty, Prostitution, Urban history